

ДРАГУТИН ЛЕКОВИЋ

ФИЛОЗОФСКО ОСМИШЉАВАЊЕ 13-ЈУЛСКОГ УСТАНКА

Пре самог разматрања 13-јулског устанка потребно је указати на то да је данас том догађају неопходно прилазити на нов начин. То ново испитивање, сагледавање и оцјењивање нужно је не само зато што је од тога догађаја прошло пуних педесет година, дистанца која омогућава да се он боље сагледа, него и зато јер је његово досадашње разматрање највећим делом било знатно идеологизирано. Нови приступ за нас је потребан и из још једног разлога — професионалног разлога, тј. зато што том догађају приступамо са *филозофског* аспекта и оцјењујемо га из *угла* филозофије. Пошто је филозофија по својој природи критика сваког субјективизма, идеологизма, мистицизма и сваког другог изма, као и синоним *рационалног* разматрања, просуђивања и оцјењивања предмета, она нас обавезује да 13-јулски подухват размотримо у том виду.

О узроцима и природи народних устанака

Народни устанци су *колективно* дело маса које има за циљ рушење постојећег стања и битно мењање било положаја народа у друштву било битног мењања самих друштвених односа, било, најчешће, и једног и другог. То значи да се устанци подижу само ради битних ствари и то *највишег реда* које се карактеришу као *судбинске*, као што су мењање судбине народа или узимање судбине у своје руке. За небитне ствари се устанци не подижу — за њих се мирно преговара и споразумева. Устанак се може подићи и када се споразум око битних ствари никако не може постићи јер тада нема другог излаза до прибегавања устанку.

Устанак се подиже када више нема наде да ће неки други фактор отклонити тешкоће народа и када су оне тако тешке да их народ више не може подносити. Устанак се подиже када је народ обесправљен, тј. лишен свог идентитета и слободе, кад не може да оствари *идентитет са самим собом*, тј. да буде *за себе*

оно што је *по себи*, када не може да самоодређује своје друштвено и историјско усмеравање.

Устанак се подиже када је народ не својом кривицом него кривицом одређеног владајућег дела народа или од стране неког другог народа лишен достојанства и стављен у понижавајуће стање.

Као што се види, устанци су увек условљени *нужношћу највишег* реда која се може окарактерисати као *егзистенцијална* **нужност** — или *егзистенцијалном* *нужношћу*, *нужношћу аутентичног* живљења и *слободног стварања* своје историје. Они су увек окренути слободи и сами су оруђе слободе. Устанци су веза прошлости и будућности, нужности и слободе — тачније, они су пут од прошлости ка будућности, од нужности ка слободи и слободном самобивствовању.

Устанци су *највиши* изрази *стваралаштва* народа и *највиши* чин њиховог *самоостварења*. То су и *највећи празници* у историји сваког народа. Зато се народи памте *по њиховим слободарским устанцима*. И зато су народи врло поносни на своје устанке.

Особености устанка као слободарског подухвата

Да би се одредила *специфичност* устанка потребно га је упоредити са пучом и револуцијом. Пуч је једнократни и претвратнички акт којим се обара владајући режим и узима власт. Он је углавном инициран одозго. Уз то, он није масован. Њега припрема и изводи малена група истомишљеника. Његове битне ознаке су: тајност, изненадност и наглост. У том смислу он носи битна обележја завере. Устанак има неке елементе пуча — **тајно** се припрема, **нагло** избија и тежи промени власти. Али он је ипак нешто *више* од пуча. То је масовнија борба. То је и борба која *дуже* траје од пуча, која *обухвата шире* друштвене односе и која тежи *дубљим* и *радикалнијим* променама. По тим својим особинама устанак је близак револуцији. Али револуција је *виша* категорија од устанка. Устанак може прећи у револуцију и остварити се као револуција, али га тада револуција *надилази*. Иако револуција углавном почиње устанком, она га превазилази 1. по масовности учесника, 2. по организованости, 3. по дужини трајања, 4. ширином акције, 5. радикализмом захтева и 6. дубином промена које собом доноси.

Устанци су увек представљали велики ризик јер могу да претрпе пораз, а тада је освета стравична. Уз то, и када имају реалне изгледе на успех они увек траже велика одрицања, тешке патње и нарочито велике жртве. Зато се на устанак одлучују само они који не жале живот за остваривање својих идеала. Њих предводе само они који себе сматрају *отписанима*. Зато се устанци оправдано сматрају *херојским епонејама* народа.

Критеријуми за оцену величине устанка

Први критеријум вредновања су *идеали* којима се тежи и за које се крв пролива. Други критеријум је *снага антагониста* са којим се народ хвата у коштац и коме се непосредно супротставља, као и узајамне пропорције снага у борби. Трећи критеријум су *објективни услови* у којима се народ одлучује на борбу и практично је изводи. Четврти критеријум је *ризик* који се преузима ако се победа не оствари. Пети критеријум је *спремност народа на жртве и величина жртва* које он ради победе подноси. Шести критеријум је *херојизам* који народ током борбе испољава. Седми критеријум је *начин и брзина остваривања победе*.

Ова општа-теоријска или филозофска одређења била су неопходна да би се догађај о коме расправљамо што потпуније схватио и што адекватније одредио.

О природи 13-јулског подухвата

Прво питање које треба размотрити када је реч о тринаестојулском подухвату је да ли се ту ради о покрету отпора, о устанку или о НОБ-у. Пре одговора на ово питање указаћемо на специфичности сваке од ових категорија. Покрет отпора означава различите видове организованог отпора окупатору — антифашистичка пропаганда, економски бојкот, саботаже, убиства истакнутих представника окупаторске власти, убиства истакнутих колаборациониста, као и извођење герилских акција. Он може али не мора да прерасте у устанак. Посматрано са војног становишта, покрет отпора карактеришу герилски акције које се спорадично воде на одређеном терену или делу територије. Покрет отпора карактеристичан је за неке европске земље: Француску, Пољску и сл. Устанак је *виша* категорија од покрета отпора. То није спорадична герилска акција него борбени подухват шире организоване акције. НОБ је *виша* категорија од покрета отпора — то није герилски покрет него *стална, организована и масовна* оружана акција и у том смислу *ратујућа* страна.

Што се тиче устанка и НОБ-а они се не могу ни напосто идентификовати ни директно супротстављати. Они се међусобно разликују али имају и заједничке именитеље. Уопштено узевши, устанак је *ужи* од НОБ-а. НОБ је *шири* и *масовнији* од устанка — он је већ организован у *масован покрет* народа. Устанак је *најава* и *квасац* НОБ-а. НОБ је *оживотвореније*, *омасовљеније* и *практично ширење* устанка. Устанак је *отпочињање* и *форма успостављања* НОБ-а, НОБ је устанак развијен у *тоталитет* својих својстава, интенција и димензија. То значи да иако међу њима постоје разлике, те разлике су *условне* и *релативне*.

Претходна анализа нас наводи да закључимо да о НОБ-у треба говорити тамо где није било устанка у *правом* смислу. Затим, о НОБ-у треба говорити када се обухвата *целина* југословенског антифашистичког покрета, тим више што је он по времену избијања био *неуједначен* а са војно-акционог становишта различит по ширини интензитета и ефикасности.

Иако је разлика између устанка и НОБ-а условна и релативна, ми смо мишљења да тринаестојулском подухвату више одговара да се карактерише као *устанак* него као НОБ. У ствари, тринаестојулски подухват представља устанак у *правом* смислу те речи јер је имао све битне компоненте које га чине устанком. Пре свега, то је био устанак јер је не само *тако* назван и под тим именом изведен — „спремамо се за устанак“, „идемо да дижемо устанак“, тако су тада говорили организатори и активисти — него и јер је тако окарактерисан од тадашњег најкомпетентнијег војног тела — Врховне команде Националноослободилачке војске за Црну Гору, Боку и Санџак од 20. јула 1941. године. „Акције започете испадима слабијих герилских одреда претвориле су се у општенародни устанак а герилски одреди претворили су се постепено и на извесним секторима у праву народну војску”.¹

Друго, тринаестојулски подухват је био устанак јер је *јединствено* плануо у свим крајевима и мјестима Црне Горе. За НОБ није карактеристично да свуда истовремено плане него да почиње тамо где су шансе најповољније.

Треће, то је устанак јер се усмерио на истог антагонисту и непријатеља: фашистичког окупатора, и јер је био инспирисан врло хомогеним, да не кажемо идентичним идејама и истим непосредним циљевима.

Четврто, то је устанак јер је био усмераван и руковођен са истог места, тј. од јединствене команде и од истомишљеника. За разлику од устанка НОБ не мора обавезно да има све ове карактеристике.

Тринаестојулски подухват је био не само устанак *раг* ехсецпсансе, него по својој прилици и једини *прави устанак* против окупатора у нашој земљи. Још више, он је и једини устанак такве врсте у поробљеној Европи. Он се чак може третирати и као јединствени феномен другог светског рата.

Изворишта устанка

Нов приступ устанку о коме у почетку говорили потребан је најпре када је реч о *извориштима* тога подухвата, јер су они не само знатно сужавани него великим делом и субјективизирани.

¹ Зборник докумената и података о народноослобод. рату југословенских народа, том III, књ. 1. Борбе у Црној Гори. Изд. Војно-историјског института ЈА, Београд, 1950, стр. 15—16.

Сужавање се састоји у томе што је запостављен *општенародни елемент* устанка и што је везаност за Русију и солидарност са њом, тј. што је руски фактор, недовољно уважен. Субјективизам се састоји у томе што је извориште устанка свођено на КПЈ, њену идеологију и активност пре и у току устанка. У нашој анализи ми ћемо настојати да превладамо поменуће слабости и да обухватимо не само *сва* изворишта него и да их *компаративно* вреднујемо.

Као изрази *колективног* народног бића и прегнућа народа сви устанци имају корене у историји датог народа. То, као што ћемо видети, у целини важи и за тринаестојулски устанак. Његово прво извориште налази се у ранијим ослободилачким борбама и слободарским ратовима, у слободарској традицији, у херојској епизи, у *колективном* памћењу народа и у народном предању.

Особеност Црногораца као народа састоји се у томе што се ситуирају у матици историје и што одлучно настоје да буду њени ствараоци. Историја је област њиховог прворазредног интересовања. Она није само мemento, него и битно врело инспирације. Историја не само живи у свијести Црногораца, него и они сами живе за историју.

Црногорска историја је са становишта патриотских и слободарских традиција заиста особена. Она је била слободарска по бићу и по чину, по епизи и по традицији, по постојању и по завештању.

Особеност црногорске историје састоји се у томе што је била слободијада-служење слободи и жртвовање за слободу. Слобода није била само историјско завештање него и врховни критериј људског вредновања. Још више, слобода је схваћена као знак распознавања и као смисао самог бивствовања. Она не само оправдава све жртве које се у њено име и за њу поднесе, него их и посвећује. Ако је црногорска историја слободијада, 13-јулски устанак представља сам њен врх, из разлога што га је слобода непосредно инспирисала и као таквог одредила. Да закључимо: Особеност црногорске историје састоји се у томе што су Црногорци силом самих околности такође били *осуђени* на слободи. Ту је *слобода* била инспиратор историје а сама историја *слободијада*.

Црногорци су се не само стално борили за слободу против туђинског — отоманског јарма и других насртаја и поробљивачких похода, него су се и стално борили против неупоредиво снажнијих душмана. Ова чињеница била је од изузетног значаја за формирање менталитета народа. Борба са стално надмоћним непријатељем је не само жигосала малодушност и куквичлук него је стварала менталитет јунака и култ јунаштва. Јунаштво у тим условима постаје чак национална ознака.

Ова чињеница била је од изузетног значаја за дизање тринаестојулског устанка: Црногорци се нису плашили тешкоћа и

тако надмоћне окупаторске силе јер су се у својој историји увек борили са делеко надмоћнијом силом.

Слободарско наслеђе и ослободилачка традиција, тј. *историја као слободијада* била је *најопштија* основа и *прво* извориште тринаестојулског подухвата.

Ако све до сада нисмо били спремни да нашу тринаестојулску ослободилачку борбу прихватимо и признамо као израз наше слободарске традиције, данас, на педесетогодишњицу устанка ми смо обавезни да то јавно признамо, научно утврдимо и недвосмислено и неопозиво прихватимо.

Друго извориште тринаестојулског устанка било је *незадовољство* Црногораца старом Југославијом — њеном економском и политичком организацијом, њеним недемократским карактером, неравноправним статусом који су они у тој држави добили, као и економском запостављеношћу и сиромаштвом који су га тешко погађали. Извор устанка био је и *револт* народа против капитулације југословенске државе која је била не само очекивано брза — после свега седам дана — него и која је била срамна. Пошто су влада и војска срамно капитуриле, а народ није могао очекивати помоћ ни од кога са стране он је сам морао ступити у борбу. О томе сведочи и сама борбена народна песма: „Сада народ за издају знаде, и ни откуд не имаше наде, па устаде за своју слободу“.

Поред наведеног, извориште устанка била је и тежња народа за *новим* друштвом, тј. за новим начином живота и праведнијим обликом друштвене организације, за новим обликом државе, за социјалном правдом и политичком демократијом и за праведнији статус Црногораца у новој друштвеној заједници — за равноправне односе народа у тој заједници и сл. Пошто се старо стање, због промашаја и компромитације није хтело обнављати, а ново се није могло добити без борбе јер је земља била окупирана, жеља за новим, жеља да народ своју судбину узме у своје руке била је снажан мотив борбе и извориште устанка. Колико је ово био значајан мотив опредељења за устанак показује и устаничка парола „Нема повратка на старо“ и одговарајуће народне песме.

Треће извориште тринаестојулског устанка је *антифашистичка традиција* створена шпанском епопејом 1936—1939. године, као и нашим 27. мартом 1941. године. Шпанска епопеја створила је снажан антифашистички фронт у европским размерама у чему је њен прворазредни значај. Историјски значај 27. марта није само у томе што је оборена једна компромисерска и концесуалистичка гарнитурa него много више у томе што је њиме покренут и створен *широки* антифашистички фронт и то на *читавај* територији Југославије. Он је био извориште и основа *свих* каснијих антифашистичких оријентација у нашој земљи. То важи чак и за четнички покрет прве фазе.

Веза између шпанске епопеје, 27. марта и тринаестојулског устанка као и НОБ-а у целини је не само хронолошка него и

идејно-политичка јер је својом антифашистичком традицијом и етиком та епопеја подстицала дух отпора фашизму и допринесила солидарној борби против фашизма. Веза између шпанске епопеје и тринаестојулског устанка није само идејно-политичка него и *акциона*. Шпански борци донели су борбени антифашистички елан, војно искуство и револуционарни ентузијазам. Они су били не само инспиратори и челници антифашистичке борбе код нас у Црној Гори него и истакнути руководиоци уставничких акција и истакнути команданти партизанских јединица на југословенском тлу.

Веза између 27. марта и тринаестојулског устанка, као и НОБ-а у целини, још је непосреднија и снажнија. Својом антифашистичком и патриотском оријентацијом кондезованој у синтагмама „Боље рат него пакт“ и „Боље гроб него роб“, 27. март је трасирао пут тринаестојулском устанку и НОБ-у у целини, а овај последњи се инспирисао првим и на свој начин наставио његово започето дело.

Али, иако тринаестојуски устанак наставља традицију 27. марта, он је наставља на *вишем* нивоу — 27. март био је пуч, а 13. јул устанак. Разлика између 27. марта и 13. јула је не само у томе што је 13. јул *богатији* садржајем и *одређенији* у оријентацији него и у томе што он највећим делом *излази* из оквира 27. марта.

Четврто извориште тринаестојулског устанка било је *словенско заједништво* уопште и *најтешња* историјска повезаност Црногораца са Русијом, тачније култ Русије који је у Црној Гори и у време устанка био врло жив. Са Хитлеровим нападом на Русију Црногорци су схватили да је најзад дошло време да се врати *историјски дуг* мајци Русији и на делу, тј. практично покаже пријатељска оданост тој великој и славној земљи. Поред моралне обавезе враћања историјског дуга Русији још снажније је деловала свест о заједничкој *егзистенцијалној* опасности. Посредством јавних гласила и антифашистичке пропаганде, посебно комунистичке пропаганде, Црногорци су знали да је Хитлер Словене третирао као нижу расу и да им је наменио не само служинску улогу него и право физичко истребљење. Са Хитлеровим нападом на Совјетски Савез као главну словенску земљу и заштитницу Словенства постало је јасно да се ради не само о бити или не бити Русије него и саме Црне Горе. Солидарност са борбом Русије схваћена је као услов не само власти те стободне него и као услов историјског опстанка самог црногорског народа.

Овде треба истаћи да је у свести Црногораца Русија имала два бића — *словенско* и *социјалистичко*, и да је солидарност са Русијом била извориште тринаестојулског устанка у двоструком смислу — мотиви ступања у борбу једних били су *словенофилска традиција* и *историјска* везаност за Русију, а други *социјалистичка* природа совјетског друштва. Овај социјалистички мотив Комунистичка партија је ставила у први план

и сматрала га је стожером стварања устаничког антифашистичког фронта. Тако се у Прогласу ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, писаном поводом напада Хитлера на Совјетски Савез, каже: „Борба коју данас води велика отаџбина радника и сељака — Совјетски Савез — истовремено је и твоја борба за бољи, човјека достојан живот, за социјализам“.² Социјалистички мотиви одређене за борбу изражавани су често и у устаничким песмама као на пример, у овој: „Наша земља биће нова као земља Лењина“.

Који је од ових изворишта и мотива борбе био значајнији? Код комуниста и организатора устанка битније је било социјалистичко одређење и визија борбе за социјализам, иако су они морали бити посредовани антифашистичком борбом. Али словенофилска традиција у народу била је макар у крајњој инстанци примарнији и одлучнији фактор одређења за устанак, макар у првој фази борбе. Иако је партијска пропаганда снажно наглашавала социјалистичко биће Совјетског Савеза и његов еманципаторски значај за Словенство и човечанство, што је налазило одјека у круговима омладине и интелигенције, словенска компонента била је народу ближа, дража и важнија. Зато је она била и битнији мотив ступања у борбу, макар у крајњој инстанци.

Извориште тринаестојулског устанка није било само словенска традиција и стална везаност Црне Горе за Русију него и увјерење народа да је сама Русија *непобедива*. Ово је, по свој прилици, одлучније деловало од првог. Увјерење да је Русија непобедива сматрано је и од стране Партије као *гаранција* победе самог тринаестојулског устанка. Тако се у Прогласу ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак поводом напада Немачке на Совјетски Савез каже: „Највећа гаранција за успех те борбе су моћна и непобедива Црвена армија и револуционарне снаге међународног пролетеријата и свих поробљених и угњетених народа“.³

Вера у непобедивост Русије, која је у народу живела, соколила је људе и подстицала их не само да без страха него и да масовно ступају у борбу.

О томе сведоче бројне партизанске народне борбене песме настале на самом почетку устанка, које су биле својеврсни позив на устанак, и које су се певале како у Црној Гори тако и у другим крајевима „Смрт фашизму и хуљама, Русија је моћна с нама“. Друга партизанска борбена песма настала у току расламсавања устанка још изразитије говори о наслањању наше народноослободилачке борбе на Црвену армију и о утицају руско-совјетског фактора на наш устанак и на НОБ у целини: „Последња се битка бије, сјевер дува из Русије. Бескрајна је наша вјера у орлове са сјевера. Заставе се наше вију, сви смо

² Ибид, стр. 14.

³ Ибид.

душом уз Русију. Помаже нам борба њина, као љубав матери-на. Челичне су њене вране, Хитлера ће да сахране“.

Чак ни продор Немаца до Москве у зиму 1941. године није пољуљао народно увјерење да је Русија непобедива. О томе такође сведоче партизанске песме из тих дана од којих ћемо навести једну која нам се чини најкарактеристичнија у том смислу: „Да видите браћо мила, како туче руска сила. Под Москвом је тенк до тенка војсковође Тимошенка. Мисли Хитлер, зла му мати, усред Москве зимовати. Ал’ се грдно преварио, Москву није ни видио“.

Разбијање немачког обруча око Москве и напредовање јединица Црвене армије на неким секторима били су снажан подстицај да се изузетне тешкоће, у којима се НОБ тада налазио, храбро подносе и да се ослободилачка борба без страха води до победе. И о томе постоје сведочанства — борачке песме од којих ћемо још једну навести. „Партизани не бојте се више, тако нам се из Русије пише“. И крајем треће године рата борилачке песме су истицале повезаност наше и совјетске борбе и значај руског фактора у борби за ослобођење. „Друже Тито, кад ћеш за Русију, поздрави нам Црвену Армију. Поздрави је и овако реци: боримо се тридес’т шест мјесеци. Још толико за нас много није, све за здравље Црвене Армије“.

Компаративно разматрање изворишта тринаестојулског устанка убедило нас је да је словенски, тачније *руско-совјетски* фактор био не само најнепосредније него и најважније извориште тринаестојуског устанка. Он је активирао, тј. подстакao и учинио да дође до пуног изражаја патриотско-слободарска традиција црногорског народа. Сва остала изворишта устанка су мање-више била *посредована* њиме и на одређени начин у њему *садржана*. Он их је не само садржавао у себи него их је и *крунисао*. Управо зато је он и био најбитније извориште и инспирација устанка. Он је био и најбитније извориште НОБ-а у целини.

За објашњење тринаестојулског устанка није довољно указати на његова изворишта јер су изворишта нешто објективно и нешто удаљеније од самог подухвата. Изворишта говоре да је, да се послужимо Марксовим речима, „сама стварност тежила ка мисли“⁴ — у овом случају ка идеји устанка. Али пут од идеје ка реализацији води преко **свесног субјективног фактора**. Зато је потребно указати и на субјективни фактор који је, у *наслону* на објективне претпоставке, представљао иницијатора и организатора акције. То су били најприје и претежно комунисти, тј. КПЈ и владајућа у њој марксистичко-лењинистичка идеологија, затим симпатизери КПЈ и сарадници комуниста. Ако су изворишта била објективне претпоставке за дизање устанка, тј. „стварност која је тежила ка мисли“, комунисти — КПЈ, њена идеологија и њени савезници били су, да се опет послужимо

⁴ К. Марх, Прилог критичи Хегелове филозофије права. Увод. К. Марх, Ф. Енгелс, Дела, том III, Просвета, Београд, 1972, стр. 157.

Марковим изразом, „мисао која тежи свом остварењу“.⁵ Од свих улога комуниста у остварењу устанка најважнија је била њихова *организациона* улога. Ми о улози комуниста — КПЈ и њене идеологије — у извођењу устанка нећемо овде даље говорити јер је на то не само небројено пута указивано него и зато јер је та страна, по нашем мишљењу, често чак и пренаглашавана. Наше гледиште о овом питању прецизираћемо у току даљег излагања.

Основна обележја устанка

Основно обележје 13-јулског устанка састоји се у томе што је слобода била непосреднији извор инспирације и битнији мотив борбе него егзистенцијална нужност. У другим крајевима наше земље нужност објезбјеђења опстанка била је основни мотив борбе, јер је окупатор био тако округан да је угрожавао и физички опстанак народа. У Црној Гори објективна нужност таквог ранга није постојала јер окупатор није био тако округан. Може се чак рећи да је био *релативно* толерантан. Њему је на црногорском тлу много више одговарао мир него рат, колаборација више него конфронтација и зато је свесно ишао за тим да конфротацију замени пацификацијом и својерсном интеграцијом. Радећи *смисљено* на остварењу свог циља — пацификације, обнове и интеграције, окупатор је настојао да нормализује живот, организује функционисање администрације, пружа одређену економску помоћ, обнавља школство, чак је нудио и школовање у Италији. Он је Црногорцима понудио и успостављање „своје“ државе. Али, црногорски народ није резновао и није се опредељивао коњунктурно и прагматички него поносно и солидарски. Њему су самосталност, достојанство и слобода били важнији од свега другог. И зато се тако брзо, масовно и одлучно дигао на устанак.

Кад је реч о другим одредбама 13-јулског устанка треба рећи да он представља комплексну појаву па се зато може одредити на различите начине. По свом примарном одређењу он је *народноослободилачки*. Он је битно народноослободилачки јер је народ у њему масовно учествовао и непосредно га као таквог одредио, и јер је био у функцији ослобођења црногорског народа. Он је затим *антифашистички* и *патриотски*, јер је борба против фашизма била *битан* услов стицања слободе народа. Он је битно *слободарски*. Ова одредба обухвата и прожима обе претходне.

Тринаестојулски устанак је *херојски* у правом смислу те речи. Он је херојски не само зато што је изведен у изузетно тешким условима — у време када је сва Европа стењала под фашистичким јармом него и зато јер се повео са највећом војном и техничком силом свијета. Таквих примера мало је не само у историји југословенских народа него и у свјетској историји.

⁵ Ибид.

Најзад, он је херојски не само по индивидуалним подвизима бораца, него и по масовном херојизму учесника борбе.

Наведена четири својства устанка су његова *изворна својства*. Она се до те мере прожимају да су неодвојива једна од других. То су својства *in actu*. Другачије речено, то је његов непосредни супстанцијалитет.

Пето својство тринаестојулског устанка је његова *социјалистичка* обојеност и усмереност. Али то својство није сасвим истог ранга као четири раније поменута. Оно је бар у почетку више прећутно него јавно манифестовано. Оно је више изведено него примарно. Оно је посредовано претходним својствима. Оно је више *in potentia* него *in actu*. *In actu* оно је постојало у процесу борбе и расло је са развојем те борбе. Али у својој пуној одређености оно је било замишљено као крајњи циљ борбе. Зато оно и није истог ранга као раније поменута својства.

Вредносне компоненте и историјски значај устанка.

Питање вредносних компонената устанка није само значајно са научног становишта, него и врло актуелно. Зато ћемо и то питање, укратко размотрити.

Иако су вредносне компоненте устанка на које смо указали, међусобно тесно повезане, оне, ипак, нису истозначне. Зато се мора одредити она која је најбитнија.

После победе све до наших дана најбитнија компонента устанка и целокупног НОБ-а сматрала се социјалистичка компонента и резултанта. Међутим, то је више идеолошко него научно вредновање устанка. Оцењиван са строго научног становишта највиша вредносна компонента и резултанта устанка је његова *антифашистичка*, што значи патриотско-слободарска компонента. Она је то пре свега зато што је фашизам био највећи непријатељ не само Словена него и целокупног човјечанства. Његова победа би не само погазила највеће цивилизацијске тековине човјечанства него би и саму историју човјечанства усмерила у правцу праисторије. Само је свест о тој и таквој опасности могла да, не само код нас него и широм Европе, окупи у јединствен фронт различита идеолошка опредељења — од католика, грађанских либерала и демократа до социјалиста и комуниста, па чак и да обједини капиталисте и социјалисте, капиталистичке земље и Совјетски Савез. И зато је рат против фашизма био највећи и најзначајнији рат који је човјечанство икада водило. Као такав он је био без премца — прави свети рат ако се квалификатив свети може рату придавати. Зато углед и достојанство његових ученика никада не може потамнети ако само човјечанство не утоне у таму. Пошто слом фашизма представља највећу тековину целокупног другог светског рата антифашистичка компонента представља најбитнију вредносну компоненту нашег устанка. Она је најбитнија и зато што без победе

над фашизмом не би било ни Словенства, ни слободног самоодређења народа, ни социјализма, јер је циљ фашизма био да најприје свему томе за увек учини крај.

Да размотримо и другу страну проблема — зашто је антифашистичка вредносна компонента устанка изнад његове социјалистичке компоненте.

У одговору на ово питање указаћемо најпре на начелан научни став у третирању и одређивању историјских догађаја, тј. да се они не оцјењују по интенцијама актера него по *финализацији* збивања и коначном резултату акције.

Иако је социјалистичка идеја велико наслеђе прошлости, иако је социјализам велики идеал будућности, вредносни садржај нашег устанка се не може оцјењивати само по идеји и по идеалу социјализма који је у њему био присутан. Мора се узети у обзир и размотрити особена природа и карактер саме идеје, тј. социјалистичке концепције која је борце анимирала. А затим се мора сама идеја, тј. социјалистичка концепција размотрити са становишта њене практичне провере и потврде, тј. да ли је после победе у пракси заиста позитивно верификована и практично потврђена.

И са овог становишта произилази да социјалистичка вредносна компонента нашег устанка не може бити његова најбитнија вредносна компонента, јер је социјализам конципиран по моделу који је био искувише крут и ауторитаран, који није уважавао општедемократске тековине човечанства и који уз то није обезбеђивао јединство циљева и средстава, социјалне правде и индивидуалне слободе, домаћинско газдовање економијом, па због свега тога није могао ићи у складу са захтевима времена.

Ово никако не значи да није требало тежити социјализму него другом типу социјализма и на други начин остваривати социјализам. Ово такође не значи да је све у визији устанка или у пракси изградње социјализма било негативно, него да је било *много* негативног кога никако није смело да буде и да у потребној мери није било онога позитивног што је *свакако* морало да буде. Но, било како било социјалистички идеали устаника се нису остварили. У ствари, социјалистичка оријентација устанка и изградња социјализма после победе више представља *предисторију* социјализма него његову *стварну* историју. Пошто се наведени идеали устаника нису остварили ни практично потврдили, социјалистичка компонента и тенденција устанка није и не може бити његова најважнија вредносна компонента. Најважнија вредносна компонента је оно што је *позитивно*, тј. *практично* проверено и *историјски* потврђено и што *трајно* остаје, а то је његова *антифашистичка*, што истовремено значи *патриотска* и *слободарска* компонента.

После разматрања битних карактеристика и основних вредносних компонената устанка, указаћемо на његов историјски значај и његово место у историји црногорског народа.

У слободарској историји црногорског народа 13- јулски устанак заузима посебно места. Ово не само што је био *једини стварни* устанак такве врсте у тој историји, него и што је то врхунски домет те слободарске историје.

13-јулским устанком црногорски народ се уздигао не само на врхове своје патриотске и слободарске историје него и у врхове антифашистичке борбе европских народа. Он је устанак *одмах* претворио у прави ратни поход што, је и сам гроф Ђано у свом дневнику констатовао.⁶

Тринаестојулски устанак представља акт свјесног стварања и величанствено самоостварење црногорског народа. Овим су се Црногорци не само уздигли на ниво савремене историје (јер је борба против фашизма била прва тачка дневног реда историје) него су и саму историју ставили у службу слободе. Они су не само отворили нову еру, него су стекли и највише достојанства. Тај ниво, свијести, храбрости и креативности није постигао не само ниједан југословенски, него ниједан европски народ. То је био звјездани тренутак црногорске историје и успон самих Црногораца до звјезда.

Ни мањег народа ни веће смелости, ни херојског подвига на европском тлу. Тако треба окарактерисати 13-јулску епопеју црногорског народа. Он крунише слободарску историју Црногорског народа.

Ограничености и слабости устанка

Филозовски, што укључује и целовит осврт на тринаесто-стојулски устанак, захтева да се укаже не само на особеност и значај поменутог догађаја него и на његове слабости и ограничености. Ово критичко разматрање устанка данас је неопходно и више разлога. Први разлог је што је то критичко испитивање и оцењивање до сада било не само ограничавано него и редуцирано на минимум. Пошто су победници, слављеници и још више *корисници* тринаестог јула запали не само у апологију него и у идолатрију тога догађаја, његово критичко преиспитивање и оцјењивање било је често третирано као непријатељски акт. Уколико је и било критике, она је долазила до изражаја у оквиру апологије и постављена је као подређени моменат апологије. Други разлог што се устанку данас мора и критички прићи је што је његовим ученицима и свима који су се интимно идентификовали са њим било врло тешко заузети критички однос. Жеље за афирмацијом догађаја и личној афирмацијом посредством учешћа у догађају, спречавала је или знатно ограничавала критичко преиспитивање и посредовање устанка. Може се чак поставити питање да ли ученици и предводници једног значајног историјског чина могу према њему бити *истински кри-*

⁶ Дневник грофа Ђана, Загреб, 1952, стр. 263.

тични и *стварно*, тј. научно га вредновати. Наш одговор на ово питање био би скоро негативан.

Трећи разлог због кога је данас неопходан критички однос према тринаестојулском устанку је тотално оспоравање значаја тога устанка због кризе коју је социјализам доживао и драматизма, тачније трагизма у који је сада наше друштво запало. Овој ненаучној и рекционарној негацији тринаестојулског устанка потребно је супроставити *истинску* критичку оцену, тј. критичку оцену у *научном* смислу која ће указати на *све* слабости и пропусте као и на негативне последице догађаја али и која ће сагледати и правилно вредновати ону другу страну по којој је тај догађај ушао у историју.

Шта се може критиковати и шта зиста треба подврћи критици у тринаестојулском устанку? Најпре свакако његов *идеологизам*, тј. идеолошку једностраност, затвореност и нетолерантност према патриотском и демократском идејном плурализму. Идеологизам подразумева и пренаглашеност комунистичке идеологије над осталим идеолошким оријентацијама. Треба свакако признати да је идеологије морало бити јер она осмишљава и усмерава акцију али никако само у том виду и у таквим размерама. Такав идеологизам био је вишеструко штетан. Он је не само сужавао социјалну базу присталица и учесника него је био и сметња масовне инвенције и народног стваралаштва који су у таквим догађајима изузетно значајни. Уместо идеолошке ригорозности била је потребна идеолошка гинкост и толерантност наслоњена на патриотизам и солидарско наслеђе и на опште демократске традиције. Те опште демократске традиције требало је уважити и у покрет реинтегрисати.

Друго што у устанку треба критиковати је утопизам његових инспиратора, челника и актера, који је добрим делом био својствен и учесницима устанка. Тај утопизам испољио се у уверењу да ће рат бити врло кратак, трајаће неколико мјесеци јер ће Немачка убрзо бити поражена. Није се схватало да када се велике светске силе подухвате рат не може тако брзо бити свршен. И с тога се нису сагледале ни даље важне импликације.

Треће што у устанку треба критиковати је *револуционарно нестрпљење* његових инспиратора, челника и актера, тј. веровање да сама борба совјетских армија против фашистичког завојевача отвара могућност *непосредне* борбе за социјализам, тј. непосредног претварања народноослободилачке борбе у *социјалистичку* револуцију. Такво револуционарно нестрпљење и прескакање етапа борбе било је својствено и највишем југословенском партијском руководству, па чак и Јосипу Брозџу Титу, и оно се изражавало у партијским прогласима црногорског руководства који су претходили самом устанку. Тако је у Прогласу ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, писаном непосредно после напада Немачке на Совјетски Савез од активиста и од народа захтевано да гради и јача „борбени савез рдника и сељака у бор-

би за остварење совјетске власти и коначни обрачун са капиталистичким системом”.⁷

Револуционарно нестрпљење и прескакање етапа ослободилачке борбе још више је дошло до изражаја у Упутству Штаба народноослободилачких партизанских одреда Црне Горе од октобра 1941. године у коме се каже: „Борба коју води црногорски народ је антифашистички народни рат који укључује у себи антифашистичку револуцију, јер је окупатор фашистичка италијанска војска”.⁸ На ово истрчавање испред догађаја интервенисао је ЦК КПЈ својим писмом од 10. новембра 1941. године у коме је констатовао: да су „таква разматрања апстрактна и погрешна” и истовремено истакао да „наш садашњи устанак није „антифашистичка револуција” него *националноослободилачки рат*”.⁹

Из овог револуционарног нестрпљења и прескакања етапа проистекле су револуционарне ригорозе и револуционарни екстремизам о којима ћемо одмах говорити.

Четврто што у устанку треба критиковати је *неподударност* средстава и циљева приликом припремања, извођења, трајања па и завршетка устанка. Можда би правилније било рећи *противречност* средстава и циљева устанка. Та противречност састојала се у томе што је платформа устанка била антифашистичка, тј. опште народне борбе против фашизма, дакле битно демократска и хуманистичка платформа, а средства су често била крајње нехумана и чак антихумана. То показују сумњичења и жигосања оних који се нису брзо опредељивали за устанак.

Противречност циљева и средстава испољила се током рата и још више пред крај рата и непосредно после победе устанка и она је нарочито дошла до изражаја у ригорозном реваншизму према колаборатерима, братоубилачком осветништву, стрељању ратних заробљеника — случај Зидани Мост и слично. Та противречност циљева и средстава дошла је до изражаја и у обрачуну са кулацима на селу после рата и да не помињемо период ИБ-а и голооточке репресије који ту противречност најдрастичније илуструју. Од револуционарног екстремизма, да не кажемо револуционарног тероризма се данас морамо потпуније и одлучније оградити јер се у ранијим ограђивањима историчара и политичара говорило само о „левим грешкама”, што је не само непотпуно него и недовољно прецизно, и што су се те грешке везивале само за почетне фазе устанка. Права квалификација је *противречност циљева и средстава*, и та противречност није само долазила до изражаја на почетку борбе и у појединим фазама борбе него и после борбе, као и у периоду изградње новог друштва.

Пета ствар коју треба критиковати је комунистичко својатање тринаестојулског устанка. Ово својатање својствено је

⁷ Зборник докумената ..., нав. издање, стр. 14.

⁸ Ибид, стр. 59.

⁹ Ибид, стр. 228.

не само комунистичким актерима и учесницима него и партијској историографији, историји НОБ-а и официјелној историјској науци уопште. Својатање се не састоји у томе што се устанак везује за комунисте јер без комуниста у крајњој линији не би било овог устанка, него у томе што се устанак третира преваходно или искључиво као *дело комуниста*, што представља својеврсно секташтво, од кога се данас морамо јавно и потпуније оградити.

Критикујући комунистичко својатање устанка ми никако не желимо да доводимо у питање Партију и њен удео у инспирисању и руковођењу устанком, јер би то била друга једностраност, него да њену улогу сведемо на *праву меру*. А у одређивању те праве мере мора се поћи од тога, да су комунисти, као што смо већ истакли, одиграли врло значајну улогу у припремању, организовању, усмеравању и извођењу устанка. Они су неоспорно били пропагатори, иницијатори и организатори борбе. Они су и усмеравали ток догађаја. Они су били не само истакнути руководиоци партизанских јединица него су били и у првим борбеним редовима. У том смислу њихова улога у устанку неоспорно је била *опредељујућа*. Али она није до те мере била одлучујућа да се устанак може искључиво везивати за комунисте и окарактерисати као њихово властито дело. Пре свега, не може се ваљано тврдити: да није било комуниста не би било ни устанка против окупатора, јер је објективна нужност и патриотска свест могла подстаћи и вероватно би подстакла друге политичке актере да се лате припреме одређеног устанка. Може се чак разложно претпоставити да би се сам народ у циљу постизања самосталности и слободе организовано или спонтано дигао на устанак, јер је, да поново употребимо Марксов израз, тада сама стварност тежила ка мисли. Да је ова претпоставка сасвим реална и оправдана потврђује чињеница да се народ у појединим крајевима наше земље *спонтано* дизао на устанак да би се спасао физичког истребљења од усташа и сл. До такве ситуације могло је нешто касније доћи и у Црној Гори.

Ако су комунисти, тј. КПЈ и њена идеологија као и њени сарадници и савезници били *опредељујућа* снага устанка, *одлучујућа* снага устанка били су широки борачки састав и *још више* народне масе које су устанак узели на своја плећа, носиле га кроз плиме и осеке и победоносно га завршиле. У устанку комунисти су више били оно што је Маркс окарактерисао као „*идеална страна борбе*“¹⁰ него *стварна* материјална снага те борбе која може да се понесе са окупатором и да га савлада. Поред тога, сама идеална страна ма како важна и неопходна била, није довољна за дизање устанка и обезбјеђивања победе. Поред идејне и организационе снаге коју су представљали комунисти и њихови сарадници и савезници била је неопходна *моћна* материјална снага коју су могле да обезбеде *само* широке народне масе и

¹⁰ К. Марх, Прилог критици Хегелове филозофије права. Увод, нав. издање, стр. 160.

која је била *много* одлучнија, јер се како је то Маркс својевремено истакао, материјална снага, у овом случају фашистички окупатор, може срушити *само* моћном материјалном снагом.¹¹ На тај начин 13-јулски устанак није само дело комуниста него дело *врло успешне синтезе* духовних и материјалних снага борбе — комуниста, патриотских сарадника и народа, која је *резултирала устанком*. Да 13-јулски устанак није био само дело комуниста потврђује и чињеница да су комунисти, мање-више, сакривали своје крајње циљеве и прилагођавали се опште демократским захтевима покрета. Да се 13-јулски устанак не мо-форма устанка била шири од специфично-комунистичке платформе и да су устаници не-комунисти били многобројнији од комуниста. Да устанак није био уско комунистички показује и чињеница да се црногорски народ тако масовно дигао на устанак да су и сами комунистички актери били изненађени таквом масовношћу. Та масовност их је чак и збунила и они се због ње нису ни најсрећније снашли у тим устаничким данима.

Све горе наведено говори да је устанак био *народни и ослободилачки* а не уско комунистички. Зато се данас мора народу вратити оно што су комунисти до сада често неправедно присвајали и себи приписивали. Тако ће и комунисти и народ добити своје право место у овом великом историјском чину. А то право место, по нашем мишљењу, било би следеће: без комуниста у крајњем случају не би било 13-јулског устанка. Без масовне народне подршке устанку борбена активност и иницијатива комуниста претворила би се у праву хајдучију. Истина није у раздвајању и супротстављању битних компонената устанка него у њиховој синтези, јер је сам устанак представљао *јединствену* а вероватно и непоновљиву синтезу комуниста и народних маса.

Оно што највише треба критиковати кад је реч о 13-јулском устанку то је свакако-његове *кориснике*. Под корисницима треба подразумевати најпре идеолошко-политичке и војне челнике самог устанка који су га *после* победе *приватизовали* и *богато* га наплатили, а затим и друге политичке лидере који су победу и борачки стаж разним привилегијама *богато* наплатили. У том приватизовању и егоистичком коришћењу тековина устанка лежи један од главних узрока деградације како победе над фашизмом тако и система који је из устанка и ослободилачке борбе настао. Но, то је посебна и велика тема у коју овде не можемо даље залазити тим више што смо је обрадили у посебном раду: „Хероика и трагика НОБ-а”.

Желим да на крају истакнем да наведене слабости и ограничености устанка не доводе у питање величину тог херојског подвига ни његов велики историјски значај.

¹¹ Ибид, стр. 155—156.

Драгутин Лековић

ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫШЛЕНИЕ ВОССТАНИЯ 13 ИЮЛЯ 1941. ГОДА
В ЧЕРНОГОРИИ

Резюме

Работа представляет собой систематическое рассмотрение восстания 13 июля 1941 года в Черногории. После сравнительного анализа понятий восстание, путч, революция автор утверждает, что восстание 13 июля является типичным примером восстания. При этом он устанавливает критерии определения значения восстания.

Автор исследует источники, особенности и историческое место восстания 13 июля. Утвердив, что источники вдохновения повстанцев являлись свободолюбивые традиции черногорского народа, недовольствие положением страны и собственным статусом в стране, антифашистская борьба испанского народа и бунт народа 27 марта в Белграде против соглашения Югославии с фашистской Германией, русско-советской фактор — автор считает, что определяющим являлся русско-советский фактор, так как восстание было непосредственным следствием нападения Германии на СССР.

На основе анализа основного характера восстания, автор определяет его как всенародное, антифашистское, героическое и социалистическое. Сравнивая антифашистский и социалистический признак восстания, автор утверждает, что второй является более существенным и более длительным чем первый, учитывая что от победы над фашизмом зависела судьба народов.

Оценивая историческое значение восстания, автор утверждает что оно занимает почетное место в освободительной борьбе черногорского народа. Оно также является наивысшим подвигом национально-освободительной борьбы народов Югославии.

Автор завершает свою работу рассмотрением слабости и ограниченности восстания, проявившихся в идеологическом монизме, революционном нетерпении и приватизации борьбы, т. е. использовании революционных заслуг в личных целях. Автор указывает, что эти недостатки не заслоняют историческое значение восстания 13 июля.